

УДК 329(477) «192»

ІГОР НІКОЛАЄВ

ДІЯЛЬНІСТЬ ТА ЛІКВІДАЦІЯ НАЦІОНАЛЬНИХ ПАРТІЙНИХ УТВОРЕНЬ УСРР ПЕРІОДУ СТАНОВЛЕННЯ ТОТАЛІТАРНОЇ СИСТЕМИ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ 1920-х РОКІВ

В статті, на підставі переважно архівних джерел зроблена спроба аналізу ліквідаційних процесів більшовицької партії відносно національних партійних угруповань України. Визначені основні чинники, що використовувались більшовиками в боротьбі з національною політичною опозицією в період становлення тоталітарної системи. Пролетарськими вважали національні партії, що сповідували комуністичну ідеологію, допомоги яких більшовики потребуватимуть для закріплення власних позицій серед етнічної громади (зокрема Єврейська комуністична робітничка партія «Поалей-Ціон»). До категорії буржуазних, відповідно позбавлених легальних можливостей для функціонування, наприкінці 1919-початку 1920 років підпадають українські осередки соціалістичних партій Вірменії та Польщі («Дашнакцутюн», «Іхтавайр», ППС).

Ключові слова: ранній тоталітаризм, національні організації, більшовицька партія.

Актуальність поданої публікації обумовлена тим, що в сучасних умовах завдання реформування політичної системи й удосконалення партійно-політичних процесів переходять у розряд першочергових. Тому очевидної актуальності набувають питання дослідження історії формування однопартійної системи в радянській Україні. Це супроводжувалось придушенням будь-яких форм опозиційності, у тому числі відносно партій, у тому числі національних, які дотримувались соціалістичної платформи. Тепер, коли в Україні існує велика кількість політичних партій, громадсько-політичних організацій та рухів, вивчення й переосмислення цих процесів сприятиме забезпеченню гарантії свободи слова, реалізації прав громадян на повноцінну участь у суспільно-політичному житті шляхом делегування представницької функції політичним партіям та організаціям. Все це надає особливу актуальність досліджуваній тематиці.

Піднята проблема знайшла своє відображення в сучасній історіографії. Насамперед відзначимо праці О. Любовець [1], С. Кульчицького [2], в яких аналізуються чисельні питання пов'язані з громадсько-політичними процесами періоду національно-визвольних змагань і першого більшовицького десятиріччя. Миколаївський історик В. Пархоменко, спираючись на широку джерельну базу, на-

самперед мемуаристику, комплексно розглядає проблему встановлення та утвердження радянської влади, дає оцінку тодішнім політичним перетворенням [3].

Минуле України, як і багатьох інших територій колишнього СРСР, містить у собі цілий комплекс яскравих і драматичних сторінок, які є історичною спадщиною багатьох народів, що одержали в радянський період статус національних меншин. Природним є намагання етнічних груп захистити свої права шляхом згуртування в національні партійні об'єднання. Під час громадянської війни частина лівих національних партій розглядала більшовиків як союзників. Протягом досліджуваного періоду найбільш розвинутими організаційно-структурно були єврейські соціалістичні та комуністичні партії. До початку 1920 року обмежені можливості для проведення власної роботи мали представники вірменської соціалістичної партії «Дашнакцутюн», Польської соціалістичної партії (ППС).

З встановленням у 1920 році в Україні радянської влади всі законодавчо-політичні важелі, зокрема в національному питанні, опиняються в руках більшовиків. Базовими принципами стають розроблені В. Леніном засади, жорстко критикуючи прояви націоналізму, до якого він відносив не тільки великоруський, а й польський, єврейський, український та інші. Звідси йшло ставлення

компартійної влади до національних партій. Ленінська теорія поділяла кожен національну культуру на буржуазну і пролетарську. Перша, що не акцентувала увагу на класовому підході, відкидалась більшовиками, навіть якщо політична сила пропагувала соціалістичні гасла. Пролетарськими вважали національні партії, сповідуючи комуністичну ідеологію, допомоги яких більшовики потребуватимуть для закріплення власних позицій серед етнічної громади.

До категорії буржуазних, відповідно позбавлених легальних можливостей для функціонування, наприкінці 1919 – початку 1920 років підпадають українські осередки соціалістичних партій Вірменії та Польщі.

Серед представників вірменської діаспори, у першу чергу в містах Півдня України, популярністю користувалася національна політична партія, що дотримується соціалістичної орієнтації, «Дашнакцутюн» («Союз»). За даними архівних джерел, її кількісний склад у містах Одеса й Миколаїв досягав 350 чоловік. Партія, як найчисельніша політична організація вірменської діаспори займалась культурними, освітніми, гуманітарними проектами [4].

Її основу становили зайняті в кустарних виробництвах і хлібопеченні громадяни. Організація займалася насамперед культурними й гуманітарними проектами. Два її представники входили в 1919 році в Миколаївську міську раду. Але з огляду на факт підтримки «Дашнакцутюном» Білого руху під час знаходження в регіоні армії Денікіна, а згодом і скинення в листопаді 1920 року Червоною армією дашнакського уряду у Вірменії, партія оголошувалася «контрреволюційною, націоналістичною, антикомуністичною», внаслідок чого втрачала можливості подальшої легальної діяльності.

У грудні 1920 року київськими чекістами викривається осередок партії «Іхтавайр», до складу якого входило 27 представників вірменської діаспори Києва. Члени організації, крім проведення організаційних зборів, намагалися через друкарні, в яких працювали вірмени, та підтримуючі їх меншовики, розпочати публікацію власного «газетного бойового листка». Втім, до кінця 1920 року ВУНК

закриває всі осередки партії в УСРР, констатує «повне придушення їх діяльності, перехід окремих колишніх партійних активістів -дашнаківців до лав меншовиків...» [5].

Незважаючи на репресії, нелегально партія продовжувала своє існування. В 1924 році проводиться її Загальноросійська та Харківська партійна конференції, на яких обирається Центральний комітет, приймається рішення продовжувати роботу нелегальними засобами. Член комітету А. Міроян конспіративно проводив роботу під псевдонімом «Назар» в містах Харкові та Миколаєві. Головну мету його діяльності становило вербування нових членів, «антирадянська агітація» за відновлення незалежної Вірменської держави. В 1928 році його затримано ОДПУ та засуджено до 6 років заслання до Сибіру [6].

З початку ХХ століття в Україні оформляються політичні гуртки, об'єднані ідеєю відтворення незалежної польської держави. Одним з найвпливовіших з них стає майбутня Польська соціалістична партія. В другій половині 1919 року її осередки діяли при Польському клубі міста Одеси, в Житомирі, Володимир-Волинському та інших населених пунктах УСРР. Після того, як ППС підтримала інтервенцію Польщі до радянської Росії, та у липні 1920 року ввійшла під час радянського контрнаступу до складу коаліційного уряду В. Вітоса, в Україні вона остаточно підпадає до категорії «контрреволюційна». Однак заради справедливості відзначимо, що під грифом «польська контрреволюція» в службовій документації ВНК України інформація стосовно ППС проходила, починаючи з кінця 1919 року, майже за півроку до початку радянсько-польської війни.

Вже в січні 1920 року ліквідується партійний осередок при Одеському клубі. Надалі заходи боротьби з партією носять репресивний характер. 14 березня 1920 року в Житомирі затримано 5 громадян польської національності (на чолі з керівником групи М. Томашольським) за «розповсюдження та зберігання друкованого органу польської контрреволюційної партії ППС, антирадянську агітація за доцільність перебування міста в складі Волинського воєводства Польщі...» [7]. В результаті проведеної операції

чекістами вилучено 87 екземплярів газети «Робітник» («Robotnik»).

2 квітня 1920 року Київським ВУНК за підозрою в членстві в Польській соціалістичній партії затримано 12 осіб. Після триденної перевірки 8 громадян звільнено, четверо «потребують ізоляції, як підозрілі особи» [8].

Особливе непокоєння чекістів викликала концентрація членів польських соціалістичних партій на територіях прикордонних з Польщею земель, зокрема Волині. Ситуацію ускладнювала відсутність в 1920 році чітко визначеного державного кордону між країнами. Адже, з одного боку існувало створене Польщею в 1919 році Волинське воєводство, паралельно з ним Український радянський уряд вважав ці території своїми. За даними ВУНК в Овручі активно діяли «колишні члени Соціал-демократичної партії Галіції, що в 1919 році влилися до лав ППС. Кількісний склад їх активних членів налічує близько 87 осіб. Партія намагається ввести в оману польське населення краю, виступаючи як провідник буржуазного націоналізму серед польських робітників та селян, є базою для контрреволюційних виступів проти Радянської влади...» [9]. Подібні повідомлення українських чекістів стосуються майже кожного міста Волині. Втім, остаточному знищенню польських партій Волині завадить як нестійке становище більшовиків у даній місцевості, так і підписання 18 березня 1921 року Ризького договору, згідно з яким за Польщею зберігався контроль над українськими землями по річкам Збруч і Горинь.

Істотну роль у господарській і суспільно-політичній розвитку України внесли представники єврейської громади. Активну участь брали євреї і в політичному житті країни. Серед національних партій та рухів, що функціонували у досліджуваний період в УСРР, найбільш масовими та дієвими були саме єврейські. Ще до більшовицького перевороту 1917 року єврейські організації займали особливе місце серед національних політичних партій соціалістичного напрямку. Офіційна політика уряду Росії, націлена на обмеження цивільних прав єврейського народу призвела до того, що багато представників єврейської діаспори виявилися в опо-

зиції до самодержавного режиму, поповнюючи найбільш радикальні, в тому числі марксистські організації.

У 1880–1890-х роках почали формуватися національні єврейські партії. Особливе місце серед них займала соціал-демократична партія єврейських ремісників і робітників, що утворилася у вересні 1897 року (Бунд).

Єврейська діаспора щиро вітала повалення царизму в березні 1917 року, оцінюючи це як велику перемогу, що означала кінець їхнього гноблення й початок нової ери відродження. Одним з перших заходів, запроваджених Тимчасовим урядом, було припинення дії антисемітського законодавства старого режиму: 650-ти законів, що так чи інакше обмежували цивільні права єврейського населення. Втім, вже тоді в єврейському середовищі відчувався істотний вплив лівих ідей. На проведеній у квітні 1917 року Московській конференції Єврейської соціал-демократичної робітничої партії було ухвалене рішення «відмовитись від усяких коаліцій з буржуазією та віддати всі сили на боротьбу зі світовим імперіалізмом» [10].

Більшовицький переворот 1917-го не всі представники лівих єврейських організацій прийняли позитивно. У багатьох з них подальший розвиток відносин з радянською Росією складався неоднозначно. Про це говорить доля післяреволюційного «Бунду», післяреволюційні події в якому призвели до розколу в його лавах та «добровільного» злиття із РКП (б). При цьому колишніми членами «Бунду» відкрито висловлювалась занепокоєність подальшою долею єврейського руху, через «Повну асиміляцію з більшовиками, що унеможлиблює вільне висловлювання думок представників всієї єврейської діаспори, а не тільки прибічників РКП(б)» [11].

Суперечливі стосунки з більшовиками в цілому являлись характерними для єврейських соціалістичних сіоністських сил. Зокрема, певну роль в житті єврейської громади відіграла Сіоністська соціалістична партія. Організаційне оформлення її відбулося в травні 1920 року в Харкові. В цей час на з'їзді організації «Цейрей Ціон» відбувся розкол, внаслідок чого ліве партійне крило, яке ідеологічно підтримувало II Інтернаціонал, оголосило

себе Сіоністською соціалістичною партією. Втім, враховуючи факт неприйняття сіоністської ідеології радянською владою, легалізувати діяльність новоствореній силі не вдалося. Незважаючи на наявність напівлегальних осередків в таких місцях УСРР, як Одеса, Єлизаветград, Миколаїв, Кременчук, Катеринослав, Харків, партія переслідувалась як правлячою владою, так і критикувалась офіційними єврейськими організаціями.

Репресії проти єврейських сіоністських організацій мали суто політичний характер. Обвинувачення висувались без доведення фактів та посилянь на відповідні законодавчі акти. Згідно з партійною постановою, при Всеросійській надзвичайній комісії створена група боротьби з єврейською контрреволюцією. Ще в серпні 1919 року обшуки та арешти пройшли в усіх партіях та інших єврейських організаціях, які вважались сіоністськими.

Звіт ОДПУ УСРР за 1925 рік наступним чином характеризує становище єврейських сіоністських партій України на початку 1920-х років: «Сіоністські партії мали на Україні величезний ріст і розгалуження в понад 3000 населених пунктах, із значним впливом на прошарки працюючих, особливо на дітей та молодь...» [12].

Остаточне рішення про силову ліквідацію ССП прийнято після проведення в лютому 1924 року в Ленінграді нелегального IV з'їзду партії, по закінченні якого активісти розповсюдили листівки з обвинуваченнями більшовицької влади в терорі та насильстві. Після цього, на території УСРР чекістами заарештовано близько 2 тисяч сіоністів-соціалістів, частину з яких заслано до Сибіру та Казахстану, але переважна більшість відпущена під підписку про припинення політичної діяльності. В подальшому їм буде надана можливість емігрувати до Палестини, що позиціонувалось радянською владою не тільки як прояв доброї волі, а й внесок СРСР у міжнародне вирішення єврейського питання [13].

У березні 1921 року самоліквідувалась нечисельна Єврейська комуністична спілка (Комфербанд), яка двома роками раніше оформилась в окрему політичну партію з лівих елементів Бунду. Частину членів Комфербанду

прийнято до КП(б)У за індивідуальними заявами [14].

Захопленість комуністичними ідеями частини єврейського середовища знайшла своє практичне відображення в серпні 1919 року створенням Єврейської компартії «Поалей-Ціон». В Україні ЄКП ПЦ активно розгорнула діяльність під час денікінської окупації. Наприкінці січня 1920 року в партії відбуваються організаційні перетворення. Українське центральне бюро ЄКП ПЦ переформатовано в Український головний комітет ЄКП ПЦ. Партія прагнула брати участь у єврейських секціях при наркоматах освіти та інших радянських установах. В Україні ЄКП ПЦ мала губернські комітети, Лівобережне та Правобережне бюро, повітові комітети та групи. Головний Комітет ЄКП ПЦ видавав часопис «Комуністичне ворт». Деякі місцеві осередки також видавали власні друковані органи, наприклад Чернігівський губком ЄКП – щотижневую газету «Коммунистическая мысль».

ЄКП «Поалей-Ціон» з перших днів свого існування намагалась не тільки зайняти своє місце в комуністичному русі, а й вибудовувати відносини з союзними партіями. У внутрішньопартійному циркулярі № 2 від 14 січня 1920 року окреслюються відносини з іншими комуністичними партіями. Серед національних сил особливо відзначається партія УКП (боротьбистів). Саме з ними ЄКП першочергово вступила в тісний контакт на місцях, як «найбільш близьку ідеологічно партію». Набагато складнішими виявились відносини з більшовиками, чия позиція викликала в ЄКП здивування. Київський губернський комітет КП(б)У видав циркуляр № 5, згідно з яким «Єврейська комуністична партія лише за назвою є такою. Насправді вона знаходиться на позиціях націоналізму. Через що, всім місцевим організаціям слід відмовити ЄКП в наданні фінансової, або моральної допомоги. Доручайте Єврейським секціям вести проти ЄКП безпощадну боротьбу...» [15].

Конфронтація між провладною Єврейською секцією та ЄКП «Поалей-Ціон» загострювалась починаючи з 1920 року, охоплюючи різноманітні сфери громадсько-політичного життя. В зверненні Центрального комітету ЄКП до місцевих осередків від 10 грудня

1920 року йшлося про: «Зростання авторитету нашої організації, як в політичному, так і в організаційному плані (доказом чого є, наприклад, утворення в Харківській раді нашої фракції у складі 10 осіб, посилення партійного апарату в Києві та низці міст Правобережжя) змусили Євсекцію вести з нами брудну та відчайдушну боротьбу...Ім вдалося прийняти спеціальний циркуляр, в якому наша партія трактується «шовіністичною», з якою не можна мати справу...» [16].

Дезорієнтація в питаннях подальшого розвитку викликали в партії внутрішню кризу. В червні 1921 року ЄКП ПЦ звернулася до ЦК РКП(б) з пропозицією розпочати перемовини про об'єднання. Непримиренна позиція правлячої партії змусила третій Всеросійський з'їзд ЄКП ПЦ, який відбувся у грудні 1921 року, прийняти рішення про ліквідацію партії. Члени ЄКП ПЦ приймалися до РКП(б) на індивідуальній основі. Праве крило ЄКП ПЦ перейменоване у Єврейську робітничу компартію. Саме вона отримує від єврейського відділу Наркомату національностей легалізацію та проіснує на протязі 1920-х років [17].

В першій половині 1920-х років єврейські комуністи здобули певних успіхів, насамперед на Правобережній Україні, про що йдеться в відповідних партійних звітах ЄКРП. У Бердичеві робота йшла достатньо жваво. З'явилися перспективи праці в культурних установах. ЄКРП організує артіль з виготовлення мішків. Проводиться боротьба з сіоністами, що отримали вплив в деяких артілях міста. Значна кількість єврейських робітників міста Прилуки сконцентрована на тютюновій фабриці. Проводиться робота щодо їх об'єднання в ЄКП. На жаль, для проведення більш ефективної роботи в даному напрямку, партії не вистачає досвідчених агітаторів. У Малині на протязі місяця проведено два мітинги, одне зібрання та один політичний суд над сіонізмом [18].

Складнішою ситуація виглядала на Лівобережжі. В Харкові із закриттям партійної школи кількість відповідальних співробітників значно скоротилася. Незважаючи на репресії, що проявилися у ліквідації Клубу ЄКП по вулиці Московська 16, партія знаходить можливості для зустрічей як власних членів,

так і бесід з безпартійними єврейськими робітниками [19].

На Полтавщині та Катеринославщині вся робота з різноманітних причин (хвороби, переїзди та інше) лежить на вкрай вузькому колі осіб. Загалом, все Лівобережжя гостро потребує кадрового посилення.

Втім, існування навіть цілком лояльних до офіційної влади партійних утворень перешкоджало диктатурі «перемігшого пролетаріату». Ще 29 березня 1923 року Політбюро ЦК РКП(б) надало санкцію ДПУ на «провадження в державному масштабі» масових арештів, обшуків та чисток щодо меншовиків, бундовців та поалей-ціоністів.

У 1925 році Харківський та Одеський осередок ЄКП обвинувачували владні структури в «Поступовому придушенні діяльності... Матеріали нашого центрального щомісячного органу «Єврейська пролетарська думка» затримуються владою на кілька місяців, редагування матеріалів в цьому виданні носить характер або повної заборони, або фальсифікації авторської думки...» [20].

Трансформація суспільно-політичного ладу держави в бік жорсткого авторитаризму другої половини 1920-х років зумовила перехід питання про закриття ЄКП з дискусійної в практичну сферу. 15 червня 1927 року за підписом заступника голови ОДПУ Г. Ягоди до Політбюро комуністичної партії направляється службова записка, де пропонується: «В зв'язку з активізацією діяльності Єврейської комуністичної робітничої партії прошу ЦК вирішити питання про її подальше існування...Оскільки в єврейських масах ця партія маловпливова, її ліквідація відбудеться непомітно та не викличе ніяких протестів...» [21].

Отже, процеси ліквідації національних партій в радянській Україні повторювали загальносоюзні тенденції. Більшовицька позиція по недопущенню існування політичної конкуренції та жорсткого відношення до тих політичних сил, які не підтримували більшовиків у різні періоди громадянської війни, підлягали знищенню. Всі партії, які були не згодні з їхньою позицією й мали свій власний погляд на майбутнє країни, автоматично зараховувались в розряд супротивників, з якими більшовики розпочали розправлятися в

міру зміцнення своїх позицій. Внаслідок цього протягом першого більшовицького десятиріччя втратили можливості для легального існування всі діючі до того в УСРР національні партії.

Список використаних джерел

1. Любовець О. М. Українські партії й політичні альтернативи 1917–1920 років. Київ: Основа, 2005. 311 с.
2. Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928). Київ: Основи, 1996. С. 242-251.
3. Пархоменко В.А. Николаев: год 1917. Очерки общественно-политической жизни. Николаїв: Іліон, 2017. 90 с.
4. Галузевий Державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). Ф. 13. Спр. 425., Арк. 7.
5. ГДА СБУ. Ф. 13., Спр. 425., Арк. 7-8.
6. Державний архів Миколаївської області. Ф.Р-5859., Оп.1., Спр. 5753., Арк. 59-61.
7. ГДА СБУ. Ф. 13., Спр. 425., Арк. 11.
8. ГДА СБУ. Ф. 13., Спр. 425., Арк. 12.
9. ГДА СБУ. Ф. 13., Спр. 425., Арк. 13.
10. Державний архів Одеської області (далі – Держархів Одеської обл.). Ф.П-41., Оп.1., Спр. 3., Арк. 32-34.
11. Держархів Одеської обл. Ф.П-41., Оп.1., Спр. 8., Арк. 9.
12. Держархів Одеської обл. Ф.П-3., Оп.3., Спр. 303., Арк. 45.
13. Найман О. Я. Діяльність єврейських партій та об'єднань у розбудові національного життя в Україні (1917–1925): автореф. на здоб. наук. ступеня канд. політ. наук: спеціальність 23.00.05 Етнополітологія та етнодержавознавство. Київ, 2000. С. 11-12.
14. Кульчицький С. В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928 рр.). Київ: Основи, 1996. С. 245.
15. Держархів Одеської обл. Ф.1., Оп.1., Спр. 158., Арк. 24.
16. Держархів Одеської обл. Ф.П-41., Оп.1., Спр. 1., Арк. 4-5.
17. Найман О.Я. Еврейские партии и организации в Украине (1917–1925 гг.). Киев, 1998. С. 39-40.
18. Найман О.Я. Там само. С. 102-103.
19. Найман О.Я. Там само. С. 106.
20. Держархів Одеської обл. Ф.П-3., Оп.3., Спр. 303., Арк. 29-31.
21. Найман, О.Я. Еврейские партии и организации в Украине (1917–1925 гг.). Киев, 1998. С. 152.

IGOR NIKOLAEV

ACTIVITY AND LIQUIDATION OF NATIONAL PARTIES USSR OF PERIOD OF BECOMING OF THE TOTALITARIAN SYSTEM OF THE FIRST HALF OF 1920th

In the article, on the basis of mainly archival sources, an attempt was made to analyze the liquidation processes of the Bolshevik Party in relation to the national party groups of Ukraine. The main factors used by the Bolsheviks in the struggle against the national political opposition during the formation of the totalitarian system were determined. The first one that did not focus on the class approach was rejected by the Bolsheviks, even if the political force propagated socialist slogans. The national parties that professed the communist ideology, which the Bolsheviks would need to consolidate their positions among the ethnic community (in particular, the Jewish Communist Workers' Party Poalei-Zion), were considered proletarian. In the late 1919s-early 1920s, Ukrainian branches of the socialist parties of Armenia and Poland ("Dashnaktsutyun", "Iktaavir", PPS) fall into the category of bourgeois, respectively, devoid of legal opportunities for functioning.

Key words: Early totalitarianism, эсеровские organization, the Bolshevik party.

ИГОРЬ НИКОЛАЕВ

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ И ЛИКВИДАЦИЯ НАЦИОНАЛЬНЫХ ПАРТИЙНЫХ ОБРАЗОВАНИЙ УССР ПЕРИОДА СТАНОВЛЕНИЯ ТОТАЛИТАРНОЙ СИСТЕМЫ ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЫ 1920-х ГОДОВ

В публикации, на основе преимущественно архивных источников предпринята попытка анализа ликвидационных процессов большевизской партии по отношению к национальным партийным организациям и объединениям Украины. Определены основные факторы, которые использовались большевиками в борьбе с национальной политической оппозицией в 1920-х годах. Пролетарскими считались национальные партии, что исповедовали коммунистическую идеологию, в помощи которых большевики будут нуждаться для закрепления собственных позиций среди этнической общины (в частности Еврейская коммунистическая рабочая партия "Поалей-Цион"). К категории буржуазных, соответственно лишенных легальных возможностей для функционирования, в конце 1919 – в начале 1920 гг. подпадают украинские ячейки социалистических партий Армении и Польши ("Дашнакцутюн", "Ихтавайр", ППС).

Ключевые слова: ранний тоталитаризм, национальные организации, большевистская партия.